

Piotr Cymanow¹

Zakład Ekonomiki i Organizacji Rolnictwa,
Uniwersytet Rolniczy w Krakowie

Znaczenie czynników determinujących decyzje powrotne migrantów zarobkowych pochodzących z obszarów wiejskich

Significance of Factors Affecting the Decision to Return Home made by Economic Migrants from Rural Areas

Synopsis. Artykuł prezentuje wyniki badań, jakie zostały przeprowadzone na grupie osób wywodzących się ze środowisk wiejskich, które aktualnie przebywają poza granicami kraju, wykonując pracę zarobkową. Zasadniczym celem dokonanej analizy jest przedstawienie zjawiska migracji powrotnych na przykładzie grupy osób wywodzących się z obszarów peryferyjnych. W opracowaniu uwzględniono również ocenę czynników determinujących podejmowanie ewentualnych decyzji w zakresie powrotów z migracji..

W artykule podkreślono także znaczenie migracji zarobkowych w kontekście niekorzystnych zmian struktury demograficznej i problemów społecznych, dotyczących obszarów peryferyjnych.

Słowa kluczowe: procesy migracyjne, obszary wiejskie, rozwój lokalny, migracje powrotne

Abstract. The article presents the results of a study of return migrations of people who decided to travel for work. The significance of population movements was emphasised in the local and regional development of peripheral areas, pointing to considerable impact of such processes on their transformation. The significance of the factors that impact the decision to return from economic emigration were assessed. A series of social aspects were also highlighted, related to the increase in return migration.

Key words: migration processes, rural areas, local development, return migrations

Wstęp

Dynamiczne zmiany zachodzące aktualnie w życiu społeczno-gospodarczym świata zachodniego nie pozostają bez wpływu na sytuację wielu migrantów zarobkowych. W grupie tej, zwłaszcza w odniesieniu do starego kontynentu, istotną pozycję zajmują Polacy, stanowiący jedną z najbardziej mobilnych grup wśród narodów europejskich. Znacząca część tej populacji to osoby przebywające na migracji na tyle długo, by rozważyć ewentualność powrotu do ojczyzny – zarówno z powodów osobistych, jak też ekonomicznych. Uzyskanie odpowiedniego statusu majątkowego skłania często do podjęcia decyzji o wyjeździe. Dodatkowym bodźcem staje się również chęć stabilizacji, osiągnięcie wieku emerytalnego, czy – z drugiej strony – założenie rodziny, bądź opieka nad seniorami pozostającymi w kraju. Decyzję taką może również przyspieszyć relatywnie pogarszająca się sytuacja gospodarcza niektórych krajów stanowiących dotychczas cel

¹ dr inż., Uniwersytet Rolniczy w Krakowie, Wydział Rolniczo-Ekonomiczny, Zakład Ekonomiki i Organizacji Rolnictwa, al. Mickiewicza 21, 31-120 Kraków, e-mail: p.cymanow@ur.krakow.pl

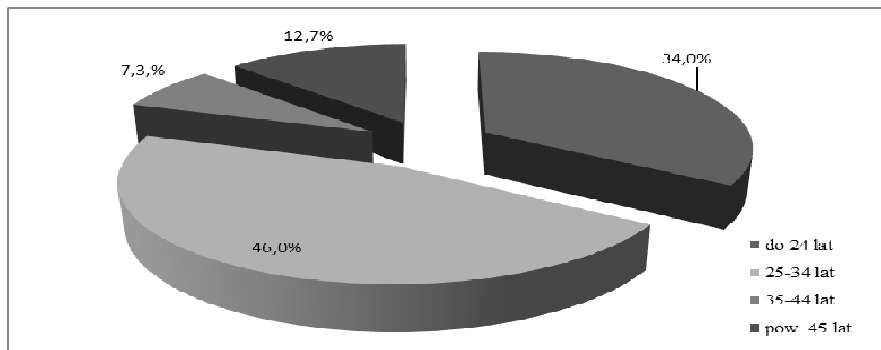
wyjazdów zarobkowych, przy jednoczesnym (choć nadal selektywnym i ograniczającym się do kilku raczej specjalistycznych grup zawodowych) zwiększaniu się podaży pracy na rodzimym rynku. Występujący w poprzednich dekadach dysparytet dochodowy, stanowiący istotną siłę wypychającą nadwyżki siły roboczej z obszarów wiejskich, nie jest już czynnikiem wywołującym tak intensywne masowe migracje zagraniczne, stanowi natomiast ważny argument w wyborze krajowych ośrodków miejskich (głównie wśród młodszej, lepiej wykształconej części populacji), jako obiektu docelowego. Rozwój sieci transportu w regionach o wyższym poziomie rozwoju determinuje też większą mobilność wahadłową – znacząca część mieszkańców obszarów wiejskich podejmuje pracę w ośrodkach miejskich bez zmiany dotychczasowego miejsca zamieszkania. Zmiana sposobu myślenia oraz doświadczenia osób powracających z migracji (zwłaszcza zagranicznych), może w dłuższej perspektywie znacząco zmienić funkcjonowanie obszarów wiejskich zwłaszcza tam, gdzie inwestycje infrastrukturalne poczynione wcześniej za sprawą aktywności władz samorządowych stanowią ważną bazę rozwojową.

Cel, zakres i metodyka badań

Głównym celem artykułu jest przedstawienie zjawiska migracji powrotnych na przykładzie grupy osób wywodzących się z obszarów peryferyjnych na obszarze województwa małopolskiego i podkarpackiego. W opracowaniu uwzględniono również ocenę czynników determinujących podejmowanie ewentualnych decyzji w zakresie powrotów z migracji. Dobór próby miał charakter losowo-celowy, badani poddani zostali respondenci zamieszkujący w momencie wyjazdu za granicę tereny gmin klasyfikowanych jako obszary górskie i pogórskie ONW (o niekorzystnych warunkach gospodarowania), uznawanych za obszary peryferyjne, o wygasających funkcjach rolniczych². W artykule wykorzystano wyniki badań ankietowych przeprowadzonych w 2015 roku na próbie 150 osób (74 kobiet i 76 mężczyzn) przebywających na migracji zarobkowej.

Współczesne migracje poakcesyjne o charakterze zarobkowym charakteryzują się znaczącą nadreprezentacją osób młodych, często dopiero kończących proces edukacyjny na poziomie szkoły średniej czy studiów wyższych. Absolwenci ci napotykać często na swoistą barierę związaną z ograniczeniami lokalnego rynku pracy, co w konsekwencji stanowi istotny czynnik wypychający. Decyzja o wyjeździe zagranicę powodująca konieczność przeniesienia dotychczasowego centrum życiowego na nowy nieznany grunt, determinuje szereg konsekwencji zarówno natury ekonomicznej, jak i społecznej czy nawet kulturowej. Odpływ zasobów pracy z obszarów wiejskich dodatkowo ogranicza możliwości rozwojowe tych terenów – w dużej mierze emigrują bowiem osoby o wyższym poziomie wykształcenia, przedsiębiorcze, a przy tym – jak wynika z rys. 1 – relatywnie młodsze (co nie pozostaje bez znaczenia dla istniejącego profilu demograficznego).

² Obszerna charakterystyka obszarów peryferyjnych została przedstawiona w artykule Cymanow P., Florek-Paszkowska A. (2015). Ocena kosztów migracji ludności wiejskiej Karpat w kontekście zarządzania problemowymi obszarami migracyjnymi, ZN SGGW Problemy Rolnictwa Światowego, tom 15, z. 2, 26-34.

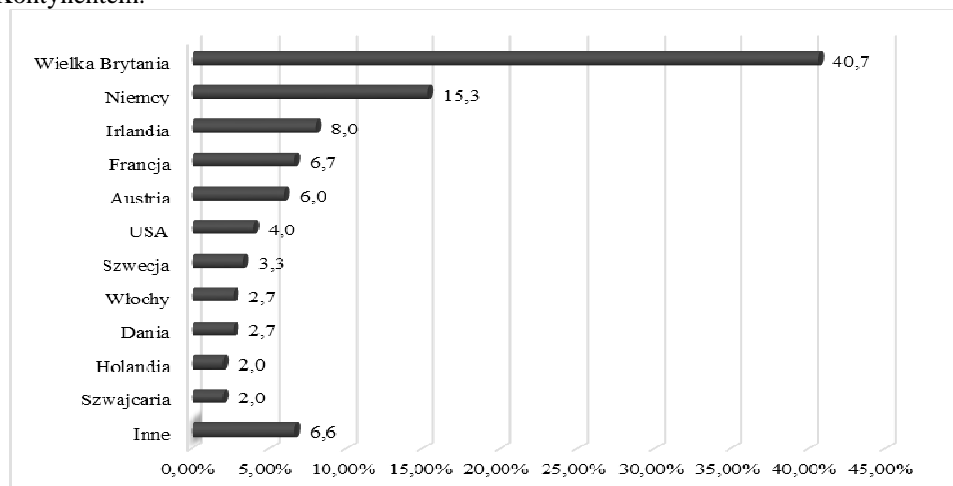
Rys. 1. Struktura wiekowa respondentów

Fig. 1. Age structure of the respondents

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Siłą napędową zachodzących we współczesnym świecie procesów migracyjnych o charakterze zarobkowym pozostaje nadal różnica potencjałów gospodarczych występująca pomiędzy krajem macierzystym a państwem przyjmującym (Górny, Kaczmarczyk, 2013). Analiza kierunku przepływów zasobów ludzkich zamieszczona na rys. 2 dowodzi wspomnianej tezy.

Wśród kierunków migracji dominują kraje europejskie o wysokim poziomie rozwoju gospodarczego i efektywnym rynku pracy – ponad 40% badanych przebywa na terenie Zjednoczonego Królestwa, a co 7 respondent pracuje zarobkowo w Niemczech. Mniej liczna reprezentacja dotyczy pozostałych państw europejskich (jak Irlandia, Francja czy Austria), sporadycznie (ok. 6% przypadków) migracja dotyczy krajów poza Starym Kontynentem.

Rys. 2. Miejsce migracji respondentów

Fig. 2. Place migration respondents

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Przesłanki migracji powrotnych w procesie przemian gospodarczych

W powszechnym przekonaniu badaczy procesów migracyjnych uznaje się, iż zasadniczą przyczynę migracji zarobkowych stanowi różnica potencjałów gospodarczych istniejąca pomiędzy miejscem macierzystym zamieszkania migranta, a obszarem docelowym przemieszczenia. Luka ta może oczywiście ulegać zmianom poprzez poprawę sytuacji ekonomicznej w kraju macierzystym, pogorszenie tejże sytuacji w miejscu docelowym lub na skutek zachodzenia obu tych procesów równocześnie (Cymanow, Florek-Paszkowska, 2014).

Do kanonu praw opisujących mobilność przestrzenną ludzi zaliczany jest zbiór zasad sformułowanych przez E. Ravensteina w wieku XIX. Jedną z nich, przywoływaną na potrzeby niniejszej pracy głosi iż; „każdy przepływ (current, stream) wywołuje równoważny przepływ powrotny (counter-current, counter-stream)”, (Górny, Kaczmarczyk, 2013).

Definiując zjawisko migracji powrotnych, mianem podmiotów dotkniętych tą formą mobilności określa się „osoby które powróciły do swojego kraju pochodzenia po pewnym okresie spędzonym w innym kraju” (Castles, 2000). W podobnym ujęciu określają to zjawisko rodzimi badacze, uznając migranta powrotnego jako osobę która „po okresie migracji powróciła do kraju” (Fihel, Tyrowicz, Kaczmarczyk, 2008).

Samo czasowe odejście od realiów życia w kraju macierzystym związane z migracją zarobkową (rzadziej polityczną) z reguły pozostawia migrantom alternatywę powrotu. Jak pisze E. Nowicka (2010): „migrujemy zawsze skądś – migrując opuszczamy jakieś miejsce, do którego, z natury rzeczy, możemy zawsze wrócić. Powracamy zresztą nie tylko do miejsca, ale także do określonych ludzi, układów społecznych, relacji tych społecznych układów i terytorium”. Warto podkreślić, iż tematyka migracji powrotnych stanowi relatywnie nowy obszar badań naukowych, gdyż pomimo faktu iż Polska jest krajem o wielowiekowych tradycjach migracyjnych, to szersze zainteresowanie problematyką mobilności powrotnej dotyczy przełomu XX i XXI wieku. W dużej mierze wiąże się to z interdyscyplinarnym i bardzo złożonym charakterem tego zjawiska, co w połączeniu z niezwykłą heterogenicznością analizowanej populacji stanowi dużą trudność i wymaga stosowania rozbudowanych narzędzi badawczych. Może to – zdaniem wielu autorów – wynikać z faktu, iż reemigracje ludności stanowią zjawisko niezwykle złożone, zaś osoby nim dotknięte tworzą bardzo heterogeniczną populację (Migracja powrotna..., 2011).

Dokonując analizy procesów migracyjnych należy pamiętać, iż procesy związane z mobilnością przestrzenną – niezależnie od przyczyn, intensywności i kierunków takich przemieszczeń, posiadają charakter niejednorodny, determinowane są szeregiem czynników edukacyjnych, finansowych, środowiskowych czy osobistych (Cymanow, 2013), zaś sama decyzja dotycząca reemigracji jest z reguły wynikiem indywidualnej wielokryterialnej kalkulacji nie tylko o charakterze ekonomicznym (Karolak, 2015).

Mimo wymienionych przeszkód migracje powrotne stają się przedmiotem rosnącego zainteresowania ze strony ośrodków zajmujących się analizą mobilności przestrzennej, tak w wymiarze socjo-społecznym, jak też ekonomiczno-gospodarczym. Dzieje się tak za sprawą obserwowanej tendencji w zakresie wzrostu zainteresowania powrotami do ojczyzny ze strony migrantów uczestniczących w masowych zarobkowych wyjazdach poakcesyjnych – głównie do krajów Europy zachodniej (Iglicka, 2002).

W sytuacji znaczącego nasilenia się niekorzystnych tendencji demograficznych dużą rolę zaczynają odgrywać nie tylko kwestie stricte ekonomiczne – dotyczące chociażby

korzyści, wynikających z potencjalnych zysków netto z migracji i powiązanych z tym efektów mnożnikowych w odniesieniu tak do układu lokalnego, jak i ogólnokrajowego. Istotnego znaczenia nabierają również kwestie społeczne, dotyczące zmian modelu i typu rodziny czy istniejących powinności międzygeneracyjnych (Slany, Ślusarczyk, 2013).

Wyniki analiz wskazują, iż coraz częściej pojawiają się przesłanki skłaniające do powrotu część populacji migrantów pozostających zagranicą. Przyczynia się do tego spadek efektywności gospodarek krajów wysokorozwiniętych (związany m. in. ze wzrostem fiskalizmu i nadmiernym zbiurokratyzowaniem procedur gospodarczych), przekładający się na problemy w funkcjonowaniu tamtejszych rynków pracy. Istotną zmienną w procesie decyzyjnym dotyczącym powrotu staje się w konfrontacji z realiami krajów UE-15 przewidywane tempo rozwoju polskiej gospodarki. Pozytywne tendencje upatrywane są zwłaszcza w obszarze zwiększonego popytu na pracę, w odniesieniu do stanowisk specjalistycznych, związanych m. in. z branżami biorącymi udział w rozbudowie rodzimej infrastruktury (Raport..., 2015).

Poza stopniowym zmniejszaniem się różnicy w rozpiętości płac pomiędzy krajami przyjmującymi migrantów a Polską, istotnym argumentem przemawiającym za powrotem może być też malejąca skala pomocy socjalnej dla rodzin migrantów – za sprawą narastających problemów sektora finansów publicznych krajów strefy euro oraz sytuacji związanej z tzw. kryzysem imigracyjnym. Relatywne pogorszenie warunków realizacji kariery zawodowej i spadek płac jest też wynikiem rosnącej konkurencji ze strony siły roboczej, napływającej z krajów o niższym poziomie rozwoju (Duszczyk, 2007). Doświadczenia innych krajów wskazują, iż po okresie masowych migracji zachodzących na wskutek akcesji (gdy państwa te stawały się krajami członkowskimi Unii Europejskiej) dochodziło do zahamowania, a w późniejszym okresie odwrócenia fali migracyjnej, co przynosiło znaczące korzyści obszarom doświadczanym wcześniej tzw. odpływem migracyjnym (Raport..., 2015).

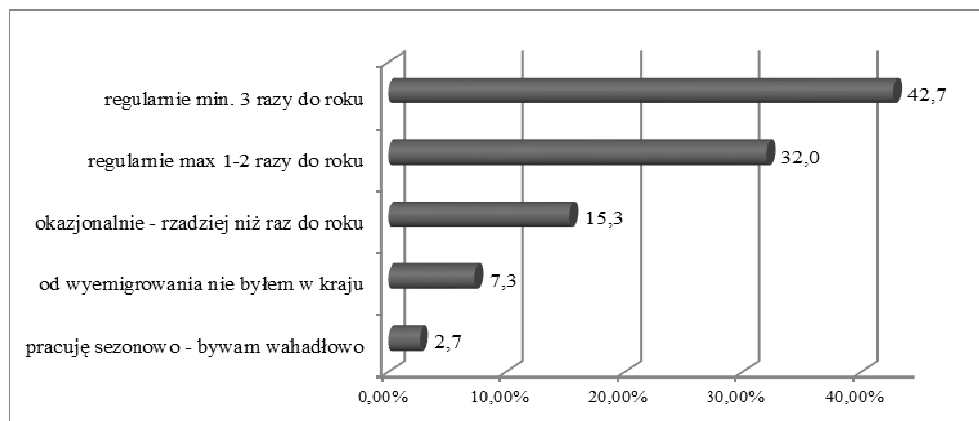
Motywy podjęcia decyzji w zakresie migracji powrotnej na przykładzie badanej populacji

Dokonując analizy czynników mających wpływ na decyzje powrotne z migracji warto uwzględnić element związany z utrzymywaniem bieżącego kontaktu z krajem macierzystym. Siła i jakość owych relacji może mieć bowiem zasadniczy wpływ na podjęcie przyszłej decyzji o powrocie do Polski.

Przedstawione na rys. 3 wyniki badań dotyczących częstotliwości przyjazdów respondentów do Polski mogą wskazywać na wyraźną pozytywną zmianę nastawienia migrantów względem kontaktów z krajem macierzystym. O ile w okresie przed transformacją ustrojową relacje te miały charakter zdecydowanie ograniczony (co wynikało m.in. z przeszkód formalnych), o tyle współczesne migracje zarobkowe nie izolują już tej grupy od swoich macierzystych społeczności, na co zdecydowany wpływ mają czynniki związane z powszechną i relatywnie taną możliwością przemieszczania się, a także młodym wiekiem migrantów wpływającym na większą mobilność tej grupy.

Ponad 40% respondentów przyznaje się do minimum 3 przyjazdów do ojczyzny w ciągu roku, kolejne 30% badanych przebywa na terenie Polski 1-2 razy na przestrzeni 12 miesięcy. Świadczy to o utrzymywaniu trwałych relacji z rodziną i przyjaciółmi, dowodząc

przy okazji, iż migracja ma charakter czasowy i w przypadku zmiany uwarunkowań (tak ekonomicznych, jak i osobistych) osoby takie byłyby skłonne powrócić do kraju.

Rys. 3. Częstotliwość przyjazdów respondentów do kraju macierzystego

Fig. 3. The frequency of arrivals of respondents to the home country

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Masowe migracje zarobkowe znaczącej części młodych Polaków nakazują postawienie pytania o realną perspektywę powrotu z wyjazdów zarobkowych przynajmniej części z nich. Ma to niebagatelne znaczenie z punktu widzenia interesów ekonomiczno-społecznych zarówno w skali makro, jak również w odniesieniu do funkcjonowania w wymiarze lokalnym.

W ramach prowadzonych badań wyodrębnionych zostało 15 podstawowych czynników mających przełożenie na podjęcie decyzji powrotnej. Wybór tych czynników poprzedzony został analizą literatury dotyczącej współczesnych procesów migracyjnych, a także ich weryfikacją w ramach badań pilotażowych.

Wspomniane determinanty wraz z ich oceną zostały zaprezentowane w tabeli 1.

Analiza danych zamieszczonych w tab. 1 potwierdza ekonomiczny charakter migracji jaki dotyka współczesnych Polaków. Brak pierwotnej akumulacji kapitału i relatywnie niski poziom zamożności staje się głównym czynnikiem wypychającym. Dowodzi tego znaczenie elementu determinującego podjęcie decyzji powrotnej, jakim jest zdobycie kapitału niezbędnego do funkcjonowania w realiach rynkowych. Za istotny, bądź bardzo istotny uznało go ponad 56% respondentów, co może świadczyć o chęci aktywnego uczestniczenia w życiu gospodarczym kraju poprzez rozwój własnego biznesu. Migracja w wielu przypadkach nie musi już oznaczać partycypowania młodych Polaków w tzw. brain waste – czyli podejmowaniu pracy poniżej posiadanych kwalifikacji. Wyjazd zarobkowy staje się coraz częściej szansą na poprawę kwalifikacji zawodowych poprzez naukę i zdobycie doświadczenia oraz kontaktów umożliwiających rozwój kariery w Polsce. Z kategorii poza ekonomicznych decydujące znaczenie o powrocie posiada natomiast ryzyko rozpadu rodziny (na istotność tego czynnika wskazuje blisko połowa badanych osób), a także konieczność opieki nad osobami bliskimi oraz pogorszenie stanu zdrowia.

Tabela 1. Znaczenie czynników decyzyjnych w procesach migracji powrotnych (w % wskazań)

Table 1. The importance of factors in decision-making processes of return migration (in % of responses)

Czynnik / znaczenie	nieistotny	mało istotny	neutralny	istotny	bardzo istotny
Trudności adaptacyjne na obczyźnie	20,0	24,7	31,3	14,0	10,0
Chęć założenia rodziny	35,3	19,3	14,0	19,3	12,0
Zagrożenie rozpadu rodziny	12,7	14,7	21,3	29,3	22,0
Konieczność opieki nad dziećmi	22,0	16,7	24,7	20,7	16,0
Konieczność opieki nad osobami starszymi	26,0	20,7	22,7	19,3	11,3
Brak pracy zagranicą	39,3	11,3	12,0	15,3	22,0
Spadek stawek za wynagrodzenie	36,7	22,7	14,7	19,3	6,7
Wzrost kosztów życia zagranicą	27,3	23,3	24,0	18,7	6,7
Niechęć ze strony rdzennych mieszkańców	45,3	26,7	18,0	7,3	2,7
Znalezienie pracy w Polsce	28,0	15,3	15,3	20,7	20,7
Pogorszenie stanu zdrowia	24,0	20,7	18,7	18,7	18,0
Chęć podjęcia nauki	40,0	17,3	23,3	13,3	6,0
Zdobycie kapitału gwarantującego start w nowych warunkach	11,3	10,0	22,0	25,3	31,3
Zdobycie odpowiedniego poziomu wiedzy / umiejętności	20,7	16,0	32,0	20,0	11,3
Poprawa koniunktury gospodarczej w Polsce	40,0	16,0	25,3	12,0	6,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Z kolei wśród czynników mających niewielki wpływ na podjęcie decyzji o powrocie z migracji zarobkowych w sferze bodźców materialnych należy wyróżnić niemożność podjęcia pracy wynikającą z jej braku oraz obniżenie stawek – co wskazuje na względną stabilność zagranicznych rynków pracy oraz utrzymujący się popyt na pracowników z zagranicy. Wśród czynników pozaekonomicznych niski wpływ w procesie decyzyjnym posiadają elementy związane z asymilacją w nowym otoczeniu, a także chęć założenia rodziny czy kontynuacji nauki. Co ciekawe, pomimo wyrażanej chęci powrotu znacząca część respondentów nie postrzega czynnika poprawy koniunktury w Polsce jako elementu odgrywającego istotne znaczenie w decyzjach osobistych, upatrując swojej szansy bardziej w zdobyciu indywidualnego kapitału opartego na wiedzy i środkach finansowych oraz właściwym wykorzystaniu tych zasobów po powrocie do kraju.

Podsumowanie

Przeprowadzona powyżej analiza wskazuje na nowe perspektywy rozwoju obszarów dotkniętych w ciągu minionej dekady znaczącym odpływem migracyjnym.

Znacząca marginalizacja obszarów peryferyjnych będąca w dużej mierze pochodną wyjazdów zarobkowych może ulec zatrzymaniu dzięki oddziaływaniu pozytywnych następstw tych procesów. Świadczy o tym m.in. utrzymywanie ze strony migrantów ciągłych trwałych kontaktów z krajem macierzystym – blisko 43% respondentów deklaruje

przyjazdy do kraju co najmniej 3 razy w roku. Impulsy pro-wzrostowe zaczynają stanowić napływy tzw. remittances, czyli środków finansowych wypracowanych zagranicą i przeznaczanych na inwestycje i bieżącą konsumpcję przez członków rodzin pozostających w kraju. Proces taki ma miejsce w wielu lokalnych ośrodkach m.in. Małopolski czy Podkarpacia, doprowadzając do ożywienia lokalnej przedsiębiorczości opartej o sferę usług czy drobnej wytwórczości.

Poza efektem mnożnikowym wywołanym przez wspomniane transfery pieniężne, w dalszej perspektywie możliwy jest powrót znaczącej grupy pracowników z migracji czasowej, czemu paradoksalnie sprzyjać będzie pogarszanie się sytuacji gospodarczej w krajach Europy zachodniej przy jednoczesnym wzroście szans na realizację kariery zawodowej w wymiarze lokalnym. Znaczącym czynnikiem przyciągającym – jak wynika z przeprowadzonych badań staje się bowiem możliwość znalezienia pracy w kraju, a także – na bazie zdobytego kapitału – rozwój własnego biznesu. Powiązanie tych elementów z szeregiem czynników socjo-społecznych – jak opieka nad dziećmi czy osobami starszymi oraz chęć założenia rodziny bądź utrzymania istniejących relacji będzie stanowić – jak wynika z przeprowadzonych badań - istotny impuls sprzyjający migracjom powrotnym.

Literatura

- Castles, S. (2000). International migration at the beginning of the twenty-first century. *International Social Science Journal*, vol. 165, 269-281.
- Cymanow, P. (2013). Bilans korzyści i strat wynikających z migracji młodzieży z obszarów wiejskich. *Roczniki Naukowe SERiA*, tom XV, z. 4, 88-93.
- Cymanow, P., Florek-Paszowska A. (2014). Migration Potential of University Students From Rural Areas in the Light of Research, – *Ekonomia i Prawo*, „Economics and Law”, Pólszakiewicz B., Boehlke J. (red.) Vol. 13, No. 1/2014, 163-174.
- Cymanow, P., Florek-Paszowska, A. (2015). Ocena kosztów migracji ludności wiejskiej Karpat w kontekście zarządzania problemowymi obszarami migracyjnymi, *Zeszyty Naukowe SGGW Problemy Rolnictwa Światowego*, t. 15, z. 2, 26-34.
- Duszczyk, M. (2007) Migracje powrotne: Doświadczenia innych. *Polityka Społeczna*, nr 5-6, 28.
- Fihel, A., Tyrowicz, J., Kaczmarczyk, P. (2008). *Migracje powrotne Polaków*, Warszawa, FISE.
- Górny, A., Kaczmarczyk, P. (2013). Uwarunkowania i mechanizmy migracji zarobkowych w świetle wybranych koncepcji, ISS UW.
- Iglicka, K. (2002). *Migracje powrotne w świetle najnowszych ujęć teoretycznych. Źródła informacji i podejścia badawcze* W: *Migracje powrotne Polaków. Powroty sukcesu czy rozczarowania?*, pod red. K. Iglickiej, Warszawa, 20.
- Karolak, M. (2015). Migranci powrotni z Wielkiej Brytanii do Polski – przyczyny powrotów z perspektywy biograficznej. *Opuscula Sociologica*, nr 2, 37-52.
- Migracja powrotna w województwie dolnośląskim. Skala zjawiska, potencjał oraz pogłębiona charakterystyka powracających. CDS Kraków, 2011.
- Nowicka, E. (2010). *Migracje powrotne: powrót do domu czy nowa migracja*. W: *Drogi i rozdroża*, red. H. Grzymała-Moszczyńska i in., NOMOS, Kraków, 190.
- Raport Francusko – Polskiej Izby Gospodarczej, Pobrane 8 marca 2016 z: <http://ccifp.pl/czy-migracje-powrotne-pozwol%C4%85-unikn%C4%85%C4%87-eksplozji-p%C5%82ac/>.
- Slany, K., Ślusarczyk, M. (2013). *Migracje zagraniczne Polaków w świetle NSP 2011. Trendy i charakterystyki socjo-demograficzne*, w: *Młoda polska emigracja w UE jako przedmiot badań psychologicznych, socjologicznych i kulturowych EuroEmigranci.PL*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.